

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2025, s. 13: 241-271

Talas Savaşı'nın Komutanı: Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî

The Commander of Battle of Talas: Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâî

Ramazan TOPAL

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları ABD,

Asst. Prof., Hatay Mustafa Kemal University,

Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts

ramazantopal_31@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-4236-4289

DOI: 10.56720/mevzu.1593122

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Kasım / November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Ocak / January 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Topal, Ramazan. "Talas Savaşı'nın Komutanı: Ziyâd b. Sâlih el-

Huzâî". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (Mart 2025): 241-271.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1593122>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | mailto: mevusbd@gmail.com

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Abbâsîler 30 yılı aşkın sistemli ve gizli bir propaganda faaliyeti sonucunda Emevîler'i yıkıp iktidara geldiler. İhtilalin başarıya ulaşmasında birçok kişinin katkısı oldu. Ebû Seleme el-Hallâl (öl. 132/750), Süleyman b. Kesîr (öl. 132/750), Ebû Müslim el-Horasânî (öl. 137/755) ve Abdullah b. Ali (öl. 147/764) gibi isimler bunlara örnek olarak verilebilir. Zikredilen bu şahıslar ve diğerleri yeni devlette önemli görevler aldılar. Fakat sonrasında gelişen olaylarda Abbâsî hanedanı zikredilen bu kişileri çeşitli gerekçelerle ortadan kaldırdı. Bu çalışmada Ebû Müslim ve diğerleri gibi Abbâsî ihtilaline önemli katkılarda bulunan, başta Talas Savaşı komutanlığı olmak üzere birçok görevi başarıyla yerine getiren ve sonrasında öldürülen Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'nin hayatı incelenmektedir. Sonrasında modern dönemdeki bazı çalışma ve yazılarda Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî ile Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin birbiriyle karıştırılması vakası ele alınmakta ve bazı değerlendirmeler yapılmaktadır. Yapılan araştırma neticesinde Ziyâd'ın Abbâsî hanedanı ile Ebû Müslim'in arasındaki rekabetin bir kurbanı olarak öldürüldüğü söylenebilir. Bunun yanında özellikle Türkçe araştırmalarda iddia edildiği gibi Ziyâd'ın komutanlığını yaptığı Talas Savaşı hakkında ilk bilgi veren İslâm tarihçisinin İbn Tayfûr (öl. 280/893) değil, Fesevî'nin (öl. 277/890) olduğu anlaşılmaktadır. Fesevî'nin rivayetinde Türklerin Çin tarafında savaşa katıldığı ve Ziyâd b. Sâlih'in savaş stratejisinin savaşın sonucunu etkilediğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu da İslâm tarihi kaynaklarında Türklerden hiç bahsedilmediği ve Karlukların Çin ordusunu arkadan vurmasıyla savaşın galibinin belirlendiği iddialarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî, Talas Savaşı, Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî.

Abstract

The 'Abbâsids overthrew the Umayyads and came to power as a consequence of a systematic and secret propaganda activity that lasted for over 30 years. Many people contributed to the success of the revolution. Names such as Abû Salama al-Khallâl (d. 132/750), Sulaymân b. Kathîr (d. 132/750), Abû Muslim al-Khurâsânî (d. 137/755) and 'Abd Allâh b. 'Alî (d. 147/764) can

be given as examples. These individuals mentioned and others took on important duties in the new state. However, in the events that followed, the ‘Abbāsīd dynasty eliminated these individuals for various reasons. This study examines the life of Ziyād b. Şālih al-Khuzāī, who, like Abū Muslim and others, made significant contributions to the ‘Abbāsīd revolution, successfully fulfilled many duties, especially the command of the Battle of Talas, and was later killed. Afterwards, the fact that Ziyād b. Şālih al-Khuzāī and Ziyād b. Şālih al-Hārisī were confused in some studies and writings in the modern period is discussed and some evaluations are made. As a consequence of the research conducted, it can be said that Ziyād was killed as a victim of the rivalry between the ‘Abbāsīd dynasty and Abū Muslim. Besides, it is emerged that the first Islamic historian to provide information about the Battle of Talas, in which Ziyād was the commander, was not Ibn Ṭayfūr (d. 280/893), as claimed especially in Turkish studies, but Fasawī (d. 277/890). There are records in Fasawī’s narration that the Turks joined the war on the Chinese side and that Ziyād b. Şālih’s war strategy affected the outcome of the war. This shows that the claims that the Turks are never mentioned in Islamic historical sources and that the winner of the war was determined by the Karluks striking the Chinese army from behind should be re-evaluated.

Keywords: Islamic History, ‘Abbāsīds, Ziyād b. Şālih al-Khuzāī, Battle of Talas, Ziyād b. Şālih al-Hārisī.

Giriş

İslâm tarihinde Emevîler döneminden sonra 30 yılı aşkın uzun soluklu bir ihtilal sürecinin ardından Abbāsîler iktidara geldi. İhtilal hareketinin 100/718 yılında başladığı¹ tarihten başarıya ulaştığı 132/749 yılına² kadarki süreçte birçok kişinin emeği geçmiştir. Başta İmam Muhammed b. Ali ve oğlu İbrâhim b. Muhammed (öl. 132/749) olmak üzere Bükeyr b. Mâhân, Kahtabe

¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk ve sîlatü tarihî’t-Taberî*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru’l-Me’ârif, 1387), 6/562; Ebü’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbîl-‘Arabî, 1417), 4/108.

² Örneğin bk. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 5/8.

b. Şebîb, Hasan b. Kahtabe (öl. 181/797), Ebû Müslim el-Horasânî, Ebû Seleme el-Hallâl, Süleymân b. Kesîr ve Abdullah b. Ali bunlar arasındadır. Devlet kurulduktan sonra ilk halifeler Seffâh (132-136/750-754) ve Mansûr (136-158/754-775) döneminde Ebû Seleme el-Hallâl, Süleyman b. Kesîr,³ Abdullah b. Ali⁴ ve Ebû Müslim⁵ gibi ihtilal sürecinde önemli katkıları olan birçok kişi çeşitli sebeplerden dolayı öldürüldü. Benzer bir akıbete uğrayan Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi de Abbâsî ihtilal hareketinin ilk zamanlarında harekete katılmış, nakîb (temsilci) ve dâilik (propagandacı) görevlerini icra etmiştir. Devletin kuruluşundan sonra da Ebû Müslim'in emrinde başta Talas Savaşı komutanlığı olmak üzere önemli vazifeler üstlenmiştir. Fakat sonu adı sayılan kişilerle aynı olmuş; Halife Seffâh'ın teşvikiyle Ebû Müslim'e karşı giriştiği isyan bastırılmış ve kısa bir süre içinde öldürülmüştür.

Abbâsî ihtilalinde ve sonrasında önemli başarıları bulunan Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi hakkında Bosworth'ün *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*'da "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î" adlı yazdığı madde dışında şimdiye kadar müstakil bir çalışma belirlenmemiştir. Oldukça kısa (40 satır) yazılan bu maddede Ziyâd'ın Ebû Müslim'in seçtiği nakîblerden biri olduğu iddia edilmekte, ardından Ziyâd'ın Şerik el-Mehrî isyanını bastırması, Talas Savaşı komutanlığı ve öldürülmesinden bahsedilmektedir.⁶ Ayrıca Nuray Pamuk Öztürk'ün *Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı: Savaşın Çıkış Nedenleri ve Sonuçları* adlı doktora tezinde onun hakkında bir alt başlık açılarak bazı bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada özet bir şekilde Ziyâd'ın soyu, Ebû Müslim'in komutanlarından oluşu, Talas Savaşı komutanlığı, Şerik el-Mehrî isyanını bastırması, Ebû Müslim'e isyanı sonucunda öldürülmesi konularına yer verilmektedir. Fakat Abbâsî ihtilaline katılışı, burada aldığı nakîblik ve dâilik görevleri, ihtilal sürecinde

³ Örneğin bk. Taberî, *Târîh*, 7/448-450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/28-29.

⁴ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Dâru'l-Fikr, 1414), 415; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, 1992), 375; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ' Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 1/119; Taberî, *Târîh*, 7/474-479.

⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/119; Taberî, *Târîh*, 7/479-494.

⁶ Clifford Edmund Bosworth, "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 2002), 11/522.

Belh'te Ebû Müslim'le görüşmesi gibi hayatıyla ilgili önemli konulara dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷ Bunların dışındaki bazı araştırmalarda müstakil olarak Ziyâd'ın hayatı ele alınmamakla beraber Ziyâd'ın bazı faaliyetlerine yer verilmektedir. Örneğin Mehmet Dalkılıç'ın *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (m.705-796)* adlı eserinin farklı yerlerinde Ziyâd'ın Abbâsî ihtilal hareketinin 70 dâisinden biri oluşu,⁸ Şerîk el-Mehrî isyanını bastırması ve isyanının ardından öldürülmesi⁹ konularına dair önemli bilgiler verdiğini belirtmek gerekir.¹⁰

Bunların haricinde bazı çalışmalarda da Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî hakkında bilgi verilmekle beraber bu çalışmalarda isim benzerliği vb. sebeplerle söz konusu bilgilerin farklı şahıslara nispet edildiği görülmektedir. Örneğin Ziriklî meşhur eseri *el-A'lâm'*ında Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî adlı başlıkta Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'ye ait bazı bilgileri Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'ye nispet etmektedir.¹¹ Benzer bir şekilde Muhammed Ali Âl-i Halîfe *Umerâü'l-Kûfe ve hukâmühâ*'sında Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî adlı başlıkta Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî ve Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'ye ait bilgileri Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'ye isnat ederek vermektedir.¹² Bunda Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî ile Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'nin aynı dönemde yaşamış olması, ikisinin de Güney Arapları-

⁷ bk. Nuray Pamuk Öztürk, *Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı: Savaşın Çıkış Nedenleri ve Sonuçları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 58-60. Öztürk aynı bilgileri daha özet bir şekilde tezden üretilen makalesinde vermektedir. bk. Nuray Pamuk Öztürk, "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme", *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyânlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi* (XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 6/313-314.

⁸ Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (m.705-796)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 190, 254.

⁹ Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 187-191.

¹⁰ Bunların dışında bazı çalışmalarda da Ziyâd'ın faaliyetlerinin bir kısmından bahsedilmektedir. Meselâ bk. Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim el-Horasânî* (İstanbul: Neva Yayınları, 2017), 192-196; Murat Bıyıklı, *Abbâsî İhtilalinin Mimarları* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023), 70, 78, 110; Aykut Özbayraktar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 59-68.

¹¹ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî Ziriklî, *el- A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/54-55.

¹² Muhammed Ali Âl-i Halîfe, *Umerâü'l-Kûfe ve hukâmühâ*, thk. Yâsin Salavâtî (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1425), 456-458.

na/Yemenli kabilelere mensup olması ve kaynaklarda bu iki kişiye dair daha ayırt edici ifadeler bulunmaması gibi hususların etkili olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu iki eserde ve diğer bazı yazılarda¹³ Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi'ye ait bazı bilgiler karıştırılarak veya Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi ile Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin aynı kişi olduğu düşünülerek Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'ye atfedilmektedir. Bu araştırmada Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi'nin hayatına dair zikredilen eksiklikler, işaret edilen yanlış değerlendirmeler veya karışıklıkların giderilmesi hedeflenmektedir. Çalışmada ilk olarak Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi'nin hayatı ve faaliyetleri ele alınmakta; ardından yukarıda işaret edilen hususlar bağlamında el-Huzâi ve el-Hârisî nisbeleri merkezinde kimliğine dair kaynaklardaki kayıtlar değerlendirilmektedir.

1. Hayatı

1.1. Doğumu, Ailesi ve Yetiştirilmesi

Ziyâd b. Sâlih'in babasının adı Sâlih olduğu anlaşılacakla birlikte ailesi, nerede doğduğu, çocukluğu ve yetiştirilmesi ile alakalı kaynaklarda herhangi bir bilgi belirlenememiştir. Bununla beraber onun Merv ahalisinden olduğu belirtilmektedir¹⁴ ve Güney Araplarından Huzâa kabilesinin mevlâsı olduğu kaydedilmektedir.¹⁵ İbn Haldûn *Târîhî*'nde Ziyâd'ın Ebû Müslim'e karşı isyanını anlatırken onu el-Ezdî nispesi ile anmaktadır.¹⁶ Bilindiği üzere Huzâa kabilesi de Ezd'in bir koludur.¹⁷ Öztürk'ün çalışmasında Patricia Crone'nin *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran* adlı eserine atıf yapılarak Ziyâd b. Sâlih'in Hâşimiye soyundan geldiği ifade edilmektedir.¹⁸ Fakat bu eserdeki ilgili yerde

¹³ Meselâ bk. Muhammed b. Cemâa, "رحلة القرآن العظيم (7)" (Erişim 09 Kasım 2024); Yesrî Abdülhamîd es-Sa'dâvî, "كيف كان العرب يصنعون الكتب قبل الطباعة؟" (Erişim 09 Kasım 2024); "زياد بن صالح الحارثي", ويكيبيديا الموسوعة الحرة (Erişim 14 Kasım 2024).

¹⁴ bk. Meçhul, *Ahbârü'd-devletî'l-'Abbâsiyye ve filhî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, thk. Abdülazîz ed-Dûrî - Abdülcebbar el-Muttalibî (Beyrut: Dâru't-Talî'a, ts.), 217.

¹⁵ Meçhul, *Ahbârü'd-devletî'l-'Abbâsiyye ve filhî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 218.

¹⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408), 3/225.

¹⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-qedîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414), 1/16.

¹⁸ Öztürk, "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı", 6/313; Öztürk, *Talas Savaşı*, 58.

“another Arab member of the Hâshimiyya¹⁹” ifadesiyle aynı paragrafın baş tarafındaki satırlarından anlaşıldığı üzere Abbâsî ihtilal hareketi kastedilmektedir.²⁰

1.2. Faaliyetleri ve Vefatı

1.2.1. *Abbâsî Hareketine Katılışı, İhtilaldeki Nakîblik ve Dâîlik Görevi*

Abbâsî ihtilalinin önemli ilk isimlerinden biri olan Ebû Hâşim Bükeyr b. Mâhân, Humeyme’de İmam Muhammed b. Ali ile görüştüktan sonra kardeşi Yezîd’in miras meselesi için Sind’e gitmeye karar verdi. Öncesinde Kûfe’ye sonra Horasan’a uğradı. Rey’de, daha sonra ihtilalin önemli isimlerinden biri olacak Mervli Süleymân b. Kesîr el-Huzâî’de misafir oldu. Burada bir süre sonra Süleymân b. Kesîr Bükeyr b. Mâhân’a biat ederek Abbâsî ihtilal hareketine katıldı.

Bükeyr b. Mâhân Sind’e gidip miras meselesini hallettikten sonra Horasan’a gelince ilk olarak Cürcân’a, sonra Merv’e geçti. Burada Süleymân b. Kesîr’in yanında yaklaşık iki ay konakladı. Merv’deki ikameti sırasında Süleymân b. Kesîr Bükeyr b. Mâhân’ın yanına birçok kişi getirdi. Bunlar arasında Ziyâd b. Sâlih de vardı. Gelen bu kişiler Bükeyr b. Mâhân’a biat ederek harekete katıldılar. Bu olayın 101-105/720-724 yılları arasında Emevî halifesi olan Yezîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.²¹ Dolayısıyla Ziyâd b. Sâlih’in ihtilal hareketine ilk yıllarda katıldığı görülmektedir.

İhtilal hareketine katılan Ziyâd b. Sâlih’in zamanla hareketin önemli isimlerinden biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Abbâsî ihtilali ör-

¹⁹ İslâm tarihi kaynaklarında geçen “Hâşimiyye” ifadelerinin kapsamlı bir değerlendirilmesi için meselâ bk. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 33-40.

²⁰ “Six years later, in 126/744, the Muslims were plunged into civil war, whereupon the Hâshimiyya came out in revolt, captured Marw, and set off to conquer the western parts of the caliphate while Abû Muslim stayed behind to complete the subjection of Khurâsân” bk. Patricia Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism* (Newyork: Cambridge University Press, 2012), 114.

²¹ Detaylı bilgi için bk. Meçhul, *Ahbârüd-devleti’l-Abbâsiyye ve fihî ahbâril-Abbâs ve veledihî*, 192-202.

gütsel bir hareket olup kendi içerisinde hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Hareketin başındaki imamın 12 nakîbi ve 70 dâîsi bulunmaktadır. Muhammed b. Ali 103 veya 104 yılında Horasan'a gönderdiği elçisinin davetine icabet eden kişi sayısı 70'e ulaşınca bunlardan 12'sini nakîb olarak seçti.²² Bu yapılanmada Hz. Peygamber'in İkinci Akabe Biatı'ndaki seçtiği temsilci ve orada bulunan ensarın toplam sayısı örnek alınmıştır.²³ Ayrıca bu 12 nakîbin birer naziri/yedeği de seçilmiştir. 12 nakîb Merv ahalisinden, 70 dâî de Merv ve diğer şehirler dâhil olmak üzere Horasan bölgesinden seçilmiştir. 12 nakîbin de dâî sayıldığı²⁴ dikkate alındığında geri kalan 58 kişi arasında Merv'den 40, Nesâ'dan altı, Ebîverd'den yedi, Belh'ten iki, Merverrûz'dan bir, Havârizm'den bir ve Âmul'den bir dâî bulunduğu zikredilmektedir. Ziyâd b. Sâlih de Huzâa'nın mevlâsı olarak Mervliler arasında sayılmaktadır.²⁵ Ayrıca Taberî Ziyâd'ı Huzâa'ya mensup olan 12 asıl nakîb arasında saymaktadır.²⁶ Ziyâd b. Sâlih'in asıl değil de 20 kişilik yedek nakîb listesinde yer aldığı da ileri sürülmektedir.²⁷ Buradaki ihtilafa Belâzürî de işaret etmekte, Ebû'n-Necm 'İmrân b. İsmâil'in yerine Ziyâd b. Sâlih'i nakîb sayanların bulunduğu belirtmektedir.²⁸ Burada Bosworth'ün Ziyâd'ı nakîb seçen hakkında farklı bir iddiasını kaydetmektedir. Ona göre Ziyâd'ı nakîb seçen Ebû Müslim'dir. Bu kayıt bir

²² Taberî, *Târîh*, 7/379.

²³ Bu konuda meselâ bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye (el-Mektebetü's-şâmîle)*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebi (Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375), 1/441, 443, 454; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388), 1/222-223; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417), 1/240, 251, 253; Taberî, *Târîh*, 2/362, 363.

²⁴ Taberî, *Târîh*, 7/379; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412), 7/276; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/377.

²⁵ Detaylı bilgi için bk. Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-'Abbâsiyye ve fihî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 215-219.

²⁶ Taberî, *Târîh*, 7/379.

²⁷ Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-'Abbâsiyye ve fihî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 220.

²⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 4/115-116.

zühul eseri olmalıdır.²⁹ Çünkü sadece nakîp seçiminin, hareketin ilk yıllarında gerçekleştiği dikkate alındığında Ziyâd'ı nakîb seçenin, harekete geç bir dönemde katılan Ebû Müslim olmadığını anlaşılar.³⁰

Ziyâd b. Sâlih'in üstlendiği bu görevler, onun Abbâsî davetinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Arkadaşı olan Îsâ b. Mâhân bir konuşmasında Ziyâd'ın Abbâsî devleti için değerli olduğunu ve bu anlamda güzel bir imtihan geçirdiğine dair sözü³¹ bu bağlamda anlaşılabilir.

Abbâsî ihtilali başarıya ulaşmadan önce, Ziyâd b. Sâlih'in adı, son olarak Ebû Seleme el-Hallâl ile Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasan seyahati anlatılırken anılmaktadır. Buna göre İmam İbrahim'in talimatı üzerine Ebû Seleme el-Hallâl yanında hizmetçisi Ebû Müslim ile beraber Horasan'a yola çıktı. Bu rivayete göre bu sırada Ebû Müslim'in henüz harekete katılmadığı anlaşılmaktadır.³² Buradan hareketle bu olayın 124/742'den kısa bir süre önce gerçekleştiği söylenebilir. Zira Horasan yolculuğu dönüşünün ardından Ebû Müslim'in harekete katıldığı kaydedilmektedir.³³ Ebû Seleme el-Hallâl, ilk önce Cürcân'a gitti. Buradaki taraftarlara ve Şiîler'e 130 yılına girildiğinde isyana başlanması ve bunun için önceden hazırlıkların yapılmasını söyledi. Cürcân'dan sonra Nesâ'ya, buradan da Ebîverd'e geçti. Buradaki taraftarlarına ve Şiîler'e bahsedilen hususları ifade etti. Ebîverd'den de Merv'e geçti. Buradaki taraftarlara da aynı şeyleri tavsiye etti. Aynı hususları iletmesi için Ebû Müslim'i de Belh'e gönderdi. Ebû Müslim burada Ziyâd b. Sâlih ve beraberindeki dâilerle buluştu. Sonrasında Ebû Müslim ile Ebû Seleme Kûfe'ye döndü.³⁴ Burada anlatılanlar da dikkate alındığında Merv'li olan Ziyâd b. Sâlih'in

²⁹ Bosworth, "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î", 11/522.

³⁰ Bu konuda ayrıca bk. Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 49.

³¹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/169.

³² Bu rivayete yöneltilen bir eleştiri için bk. Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 97.

³³ Ebû Müslim'in harekete katıldığı sene 124 yılı olarak verilmektedir. Ayrıca Ebû Müslim'in harekete katıldığı tarihten kısa bir süre sonra İmam Muhammed b. Ali'nin de vefat ettiği kaydedilmektedir. bk. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 124; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabî, 1960), 338-339; Meçhul, *Ahbârüd-devleti'l-'Abbâsiyye ve fihü ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 239; Taberî, *Târîh*, 7/198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/277-280. Bu konuda detaylı bilgi için meselâ bk. Bıyıklı, *Abbâsî İhtilalinin Mimarları*, 101-106.

³⁴ Meçhul, *Ahbârüd-devleti'l-'Abbâsiyye ve fihü ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 267-268.

ihtilal hareketi kapsamında Merv'in doğusunda yer alan Belh'te çalışmalar yürüttüğü anlaşılmaktadır. Ziyâd'ın Abbâsî hareketi içerisindeki bu faaliyetleri dışında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Abbâsî hareketi başarıya ulaşır iktidara geldikten sonra Ziyâd'ın Ebû Müslim'in emrindeki faaliyetleri kaynaklara yansımıştır.

1.2.2. Şerîk b. Şeyh el-Mehrî İsyanını Bastırması

İsyanına kadar Abbâsî destekçilerinden olan Şerîk b. Şeyh el-Mehrî birinci Abbâsî halifesi Seffâh döneminde, 133/750-51 yılında Buhara'da Horasan valisi Ebû Müslim'e karşı ayaklandı. Buhara'da ikamet eden ve Şiî olduğu ifade edilen Şerîk el-Mehrî, kan dökmeye aşırıya kaçması, zulmü vb. sebeplerle ona karşı kin beslemektedir. Şerîk "Biz size adalet üzere biat ettik; Muhammed ailesine kan dökme ve haksız yere iş yapma üzere biat etmedik" diyerek isyanını gerekçelendirdi. Bayrağı altında Arap ve diğer milletlerden olmak üzere 30.000'den fazla kişi toplandı. Bunun üzerine Ebû Müslim onun üzerine öncü kuvvet olarak Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî komutasında 10.000 kişilik bir ordu gönderdi. Kendisi de Merv'den yola çıkarak Ceyhûn nehrine yakın bir yerde karargâhını kurdu. Ziyâd'a askere ihtiyacı olduğunda haber vermesini ve böyle bir durumda asker ihtiyacının karşılanacağını bildirdi. Ziyâd Buhara'ya gelince karargâhını kurdu. Şerîk de Buhara kapısında mevzilenmişti. Sonradan Kuteybe b. Tuğşâde 10.000 kişilik bir orduyla Ziyâd'a katıldı. Özellikle Kuteybe b. Tuğşâde'nin yönlendirmeleriyle savaş kazanıldı. Şerîk savaş sırasında atından düşüp öldü. Kısa bir süre sonra isyan bastırıldı. Buhara'da işi biten Ziyâd Semarkant'a gitti ve burada yapılan çarpışmalardan sonra durumu kontrol altına aldı.³⁵ Neticede Buhara ve Soğd tekrar ele geçirildi.³⁶ Ziyâd'ın buradan Horasan'a gittiği kaydedilmektedir.³⁷

³⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh en-Nerşahî, *Târîhu Buḥârâ*, çev. Emîn Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1965), 95-97. Ayrıca bk. Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 187-189; Özbayraktar, *Mâverâünnehir*, 59-63.

³⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 4/171; Taberî, *Târîh*, 7/459; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî (Tahran, 2000), 3/343; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424), 3/593.

³⁷ Nerşahî, *Târîhu Buḥârâ*, 97.

Belâzürî bu isyanın Ziyâd'ın öldürülmesinden bir sene veya ona yaklaşık bir süre önce gerçekleştiğini belirtmektedir. Ayrıca bu savaşa Ziyâd değil de başkasının gönderildiğine dair bir görüşü temrîz sigasıyla³⁸ vermektedir.³⁹ Makdisî'nin (öl. 355/966'dan sonra) rivayetinde Ziyâd ile beraber Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim de zikredilmektedir.⁴⁰ Bununla beraber İslâm tarihi kaynaklarına bakıldığında komutanın Ziyâd b. Sâlih olduğu yönde bir kanaat olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Ziyâd'ın bu isyanı bastırmasından sonra güç ve şöhretinin arttığı ifade edilmektedir.⁴²

1.2.3. Semerkant ve Buhara Valiliği ile Mâverâünnehir Fetihleri

Şerik el-Mehrî isyanı bastırıldıktan sonra Ebû Müslim Semerkant ve Buhara'ya Ziyâd b. Sâlih'i vali olarak atadı. Ardından Merv'e döndü.⁴³ Makdisî Ziyâd'ın bundan sonra Mâverâünnehir şehirlerini ele geçirerek Tarâz ve Atlah'a kadar ulaştığını kaydetmekte ve ardından Talas Savaşı'ndan bahsetmektedir.⁴⁴

1.2.4. Talas Savaşı Komutanlığı

İslâm tarihi kaynaklarında Talas Savaşına dair çok tafsilatlı bilgiler yer almamaktadır. Özellikle Halife'nin (öl. 240/854-55) *Târîh'i*, Dîneverî'nin (öl. 282/895) *el-Ahbâr'ı*, Ya'kûbî'nin (öl. 292/905'ten sonra) *Târîh'i*, Taberî'nin (öl. 310/923) *Târîh'i* ve diğer ilk dönem kaynaklarında bu savaşa dair herhangi bir bilginin olmaması dikkat çekmektedir. Bu durum, o sıralarda bu müelliflerin İslâm devletinde hanedanın Emevîlerden Abbâsîlere geçişi ve bu geçişin orta-

³⁸ Rivayetin hocadan muteber bir yolla alındığını kesin olarak göstermeyen ve çoğunlukla meçhul fiillerle yapılan edâ sigasıdır. Zayıf hadisler/rivayetler bu sigalarla aktarılır. bk. Abdullah Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2021), 316.

³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/171.

⁴⁰ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6/74.

⁴¹ Meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/321-322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/39; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1408), 10/61; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/224.

⁴² bk. Fârûk Ömer Fevzî, *el-Abbâsiyyüne'l-evâil* (Beyrut: Dâru'l-İrşâd, 1390), 83.

⁴³ Taberî, *Târîh*, 7/464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/43.

⁴⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/74.

ya çıkarttığı iç sorunlaralara yoğunlaşıp doğu sınırındaki bu olayla fazla önem vermemesiyle açıklanmaktadır.⁴⁵ Bununla beraber Fesevî'nin (öl. 277/890) *Ma'rife'* sinde, İbn Tayfûr'un (öl. 280/893) *Kitâbü Bağdâd'* inde, Makdisî'nin *el-Bed' ve't-târîh'* inde, Seâlibî'nin (öl. 429/1038) *Simâru'l-kulûb'* ünde ve İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *el-Kâmil'* inde bazı bilgilere ulaşılmaktadır.

Birçok araştırmada Talas Savaşı'ndan ilk bahseden tarihçinin 204-280/819-893 yılları arasında yaşayan İbn Tayfûr olduğu söylene⁴⁶ de 190-277/806-890 yılları arasında yaşayan Fesevî'nin konu hakkında bilgi vermesi bu iddiayı çürütmektedir. Dolayısıyla hem doğum tarihi hem de vefat tarihi dikkate alındığında bu konudaki önceliğin Fesevî'ye ait olduğu söylenebilir.⁴⁷ Yukarıda sayılan İslâm tarihi kaynaklarında verilen bilgiler bazı noktalarda birbirleriyle örtüşmekle beraber, birçok noktada farklılaşmaktadır. Buradan hareketle aşağıda bu kaynaklardaki bilgiler sırasıyla verilmekte, sonra genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bunlara ilaveten Çin kaynaklarının konu hakkındaki verdiği bilgilere kısaca temas edilmekte ve konu bitirilmektedir. Burada İslâm tarihi kaynaklarının rivayetlerinin özellikle verilmesindeki maksatlardan biri de araştırma sırasında Fesevî'nin Talas'a dair naklettiği önemli

⁴⁵ Örneğin bk. Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/54; Nesimi Yazıcı, *İlk-Türk İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2024), 37.

⁴⁶ Meselâ bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3/54; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) (Abbâsiler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 55; Bahattin Keleş, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 115/225 (2016), 87; Abdilkhakim Burkhanadin, "The Battle of Atlah And Its Importance in The History of Middle Sırdarya Basin", *Journal of Philosophy, Culture and Political Science* 65 (2018), 119; İbrahim Ceylan, *Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ve Dönemi (132-136/750-754)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 73.

⁴⁷ Fesevî'nin rivayetini Zehebî *Târîh'* inde aynen aktarmaktadır. Zehebî'nin bu nakli bazı yazılarda ele alınmış olmakla beraber, bu rivayetin Fesevî'den nakledildiğinin fark edilememiş olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ bk. Barry Hoberman, "The Battle of Talas", *Aramco World Arab and Islamic Cultures and Connection* (Erişim 14 Kasım 2024); "Battle of Talas", *Military Wiki* (Erişim 14 Kasım 2024). Zehebî'nin rivayeti için bk. Zehebî, *Târîh*, 3/595-596. Ümit Eskin *Abbâsilerde Valilik Kurumu (132-232/750-847)* adlı çalışmasında Talas Savaşı ile kısaca bilgi verirken dipnotta İbn Tayfûr'dan sonra Fesevî'nin rivayetine atf yapmaktadır. bk. Ümit Eskin, *Abbâsiler Döneminde Valilik (132-232/750-847)* (İstanbul: Siyer Akademi, 2022), 161.

bir rivayetinin tespiti ve bu rivayetin diğer kaynaklardaki rivayetlerle beraber değerlendirilmesidir. Ayrıca çalışmanın hacminin sınırlı olması ve Talas Savaşı hakkında oldukça fazla ve detaylı çalışma olmasından dolayı burada derinlemesine bir anlatıma girilmemektedir.

Fesevî 134/751-52 yılı olayları arasında “Talh Savaşı” adı altındaki başlıkta aktardığına göre Çin ordusu komutanı Abbâsîlere yönelik bir askerî harekâta girişti. Bu sırada Semerkant’ta olan Ziyâd b. Sâlih’e Çin ordusu komutanının onlara katılan Türkler dışında 100.000 kişi ile gelmekte olduğu bilgisi ulaştı. Ziyâd karargâhı kurunca Ebû Müslim’e durumu bildirdi. Ebû Müslim de Merv’de karargâh kurup ordularını topladı. Yanına Toharistan’dan Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim geldi. Şevvâl 134/752’de Horasan ordusunu Semerkant’a sevk etti. Böylelikle Ziyâd b. Sâlih’i 10.000 asker ile destekledi. Ziyâd ordusuyla hareket ederek Şâş nehrini geçti. Çin ordusu Saîd b. Humeyd’in üzerine gidip onu kuşattı. Ziyâd’ın yaklaştığını haber aldıklarında kuşatmayı bıraktılar. Çin ordusunun komutanı Talh şehrinde konakladı. Ziyâd onu izledi.

Ertesi gün iki ordu karşılaştılar. Ziyâd ordunun ön tarafına bir saf halinde okçuları, arka tarafına sırasıyla mızrakçıları, süvarileri ile zırh ve miğferi olmayan askerleri yerleştirdi. Gizli bir süvari birliği de hazırladı. İki grup savaşa başladı ve taraflar o günün gecesine kadar dayandılar. Akşam olunca Allah Teâlâ Çinlilerin kalbine korku saldı, yardımını indirdi ve kâfirler mağlup oldu.⁴⁸ Fesevî’nin aktardığı bilgiler az da olsa önemli detaylar içermektedir. Görüldüğü üzere savaşın sebebi, tarihi ve yeri, ordunun komutanı ve savaş düzeni, Çin ordusunun sayısı ve savaşın süresi ve galibi hakkında bilgi vermektedir. Savaşın sebebi Çin’in saldırısı gösterilse de bu hususta açık bir kayıt bulunmamaktadır. Bunun yanında savaşa Çin saflarında katılan Türklerden bahseden ilk kaynak olması bakımından da kayda değerdir. Böylece bazı araştırmalarda İslâm tarihi kaynaklarında Türklerden hiç bahsedilmediği iddiası⁴⁹ önemini yitirmektedir.

Fesevî’nin muasırı olan İbn Tayfûr’un nakline göre Me’mûn (198-218/813-833) Bağdat’a gelince kardeşi Emîn’in (193-198/809-813) veziri Fazl b.

⁴⁸ Fesevî, *el-Ma’rife*, 3/452; Zehebî, *Târîh*, 3/595-596.

⁴⁹ Meselâ bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3/56.

Rebî' (öl. 208/823-24 [?]) Me'mûn'a daha önce benzerini görmediği yakuttan yapılmış bir yüzük hediye etti. Me'mûn yüzüğü beğendi, elinde çevirip beyazlığına bakmaya başladı. Bir elinden diğerine alıyordu ve "Daha önce bundan daha güzel bir yüzük gördüğümü bilmiyorum" dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar yüzüğün hikâyesini anlattılar. Buna göre Ebû Müslim, Ziyâd b. Sâlih'i Çin üzerine sefere gönderirken bu yüzüğü de ona vermişti. Bu yüzük daha sonra Seffâh'a geçti. Seffâh amcası Abdullah b. Ali'ye, Abdullah b. Ali Mehdî'ye (158-169/775-785), Mehdî de oğlu Hârûnürreşid'e (170-193/786-809) hediye etmişti.⁵⁰ Görüldüğü üzere Me'mûn'a hediye edilen bir yüzük vesilesiyle Ziyâd b. Sâlih'in Çin seferine işaret edilmiştir. Eserde bunun dışında başka bir bilgiye yer verilmemiştir.

Makdisî Seffâh döneminin üçüncü yılı olayları arasında sayarken Talas Savaşı'na değinmektedir. Şöyle ki Ziyâd b. Sâlih Mâverâünnehir şehirlerini fethetmesinin ardından Tarâz ve Atlah'a kadar ulaştı. Bunun üzerine Çinliler harekete geçti ve 100.000'i aşkın askerle geldiler. (Vali) Saîd b. Humeyd Tarâz şehrinde kaleye kapanarak kendini sağlama aldı. Bu sırada Semarkant'taki karargâhında bulunan Ebû Müslim Saîd b. Humeyd için valilerden yardımcı kuvvetler istedi; gönüllüleri topladı. Saîd b. Humeyd Çinlilerle birçok defa savaştı. Onlardan 45.000'ini öldürdü, 25.000'ini esir aldı. Geri kalanlar ise mağlup oldu. Müslümanlar onların karargâhını ele geçirdi. Sonrasında Saîd b. Humeyd Buhara'ya döndü.⁵¹

Makdisî'nin rivayetinde Müslümanların savaştaki komutanının sanki Saîd b. Humeyd olduğu izlenimi vardır. Bunun yanında Saîd b. Humeyd'in Çin ordusundan sakınarak şehre kapandığından bahsedilmesine rağmen Çin ordusuna büyük bir zayıat verdirmesi ve onları mağlup etmesi, Makdisî'nin metninin kendi içerisindeki bazı tutarsızlıklara sahip olduğunu göstermektedir. Veyahut rivayetin bütünlüğünü bozacak şekilde ravilerin tasarrufu söz konusudur denilebilir. Velhasıl rivayette Ziyâd b. Sâlih'in seferlerinin savaşa sebep olduğu anlaşılacakla beraber, Ziyâd b. Sâlih'in savaş sırasındaki konumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî İbn Ebû Tâhir, *Kitâbü Bağdâd*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî - İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1423), 12.

⁵¹ Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, 6/74-75.

Seâlibî, İbn Hurdâzbih'in (öl. 300/912-13) *el-Mesâlik*'ini kaynak gösterecek⁵² kâğıdın İslâm dünyasına geçişine değinmektedir. Buna göre kâğıt Semerkant'a kâğıt üreticisi esir Çinliler vesilesiyle geçmiştir. Bu esirleri Atlah Savaşı'nda Ziyâd b. Sâlih ele geçirmişti. Zamanla Semerkant'ta kâğıt üretimi işi çoğaldı, bir âdet olarak devam etti. Bir süre sonra Semerkant ahalisinin önde gelen bir işi oldu. Sonrasında buradaki kâğıt üretimi diğer şehirlerde duyuldu ve uzaklardaki şehir ve ülkeler de bundan faydandı.⁵³ Burada dikkat çeken husus esirler arasında kâğıt üretimini bilen Çinliler olması, bunlar sayesinde Semerkant'ta kâğıt imaline başlanmasıdır. Talas Savaşı'nın önemli bir sonucunun kâğıdın Semerkant'a ve diğer memleketlere yayılması da diğer bir önemli noktadır.

Savaş hakkında bilgi veren İbnü'l-Esir'e göre Fergâna ihşîdi ile Şâş meliki arasında anlaşmazlık meydana geldi. Bunun üzerine İhşîd, Çin kralından yardım istedi. Çin kralı da 100.000 asker ile yardım gönderdi. Gelen ordu Şâş'ı kuşattı. Ardından kuşatma altındaki Şâş meliki Çin ordusuna teslim oldu. Melik ve ahalisine kötü muamele yapılmadı. Çin'in bu faaliyeti Ebû Müslim'e ulaşınca hemen onlarla savaşması için Ziyâd b. Sâlih'i gönderdi. İki ordu Zilhicce 133/751 yılında, Tarâz nehri kenarında karşılaştı. Müslümanlar galip geldi. Çin ordusunun yaklaşık 50.000'i öldürüldü; takriben 20.000'i esir alındı. Geri kalanlar da Çin'e kaçtı.⁵⁴

İslâm tarihi kaynaklarında geçen savaşla alakalı bilgilerin görüldüğü üzere bazı ortak ve farklı noktaları bulunmakta ve kaynağın birinde yer alıp diğerinde yer almayan hususlara yer verilmektedir. Abbâsî komutanın Ziyâd b. Sâlih olması, Çin ordusunun 100.000 veya 100.000'i aşkın olması, Çin ordusunun valiliğini Saîd b. Humeyd'in yaptığı Taşkent/Şâş şehrini kuşatması ve savaş yerinin Tarâz/Atlah/Talh olması ve Çin'in ağır bir yenilgi almasının ortak noktalar olduğu söylenebilir. Savaşın sebebi olarak Fergâna ihşîdinin Şâş meliki ile arasında anlaşmazlık üzerine Çinlilerden yardım istemesi, Ziyâd'ın Mâverâünnehir şehirlerini ele geçirecek Tarâz ve Atlah'a kadar iler-

⁵² Bu bilgi İbn Hurdâzbih'in günümüze ulaşan eserinde belirlenmemiştir.

⁵³ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 543. Ayrıca bk. Wolfram Eberhard, *A History of China* (Welwyn Garden City: The Alcuin Press, 1952), 198.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 5/40.

lemesi ve Çin'in Abbâsîlere yönelik askerî harekât yapması hususlarının zikredilmesi, savaşın tarihi olarak Şevvâl 134 ve Zilhicce 133 tarihinin kaydedilmesi şeklindeki hususlar kaynakların birbirinden ayrıldığı noktalaradır denilebilir.

Fesevî'nin rivayetindeki Abbâsî ordusunun savaş düzenin detaylı olarak anlatılması, savaş süresinin bir gün olması, Çin ordusunda Türklerin bulunması kayıtları, Seâlibî'nin naklindeki kâğıdın Çinli esirler vasıtasıyla önce Semarkant'a ve buradan diğer şehir ve ülkelere yayılması, İbnü'l-Esîr'in rivayetindeki Çin ordusunun sağ kalan, ölen ve esir edilen asker sayısı hakkındaki detaylı bilgiler kendisi dışındaki kaynaklarda bulunmayan kayıtlar olduğu görülmektedir.

Modern dönemde yapılan çalışmalarda Talas Savaşı'nın sebepleri ve savaşın gerçekleşme şekli hususunda Çin kaynaklarının İslâm kaynaklarına nazaran daha detaylı ve doğru bilgi verdiği kaydedilmektedir. Çin kaynaklarına göre 751 senesinde Taşkent/Şâş seferine çıkan Kuça valisi Kao Sien-Chih Taşkent kralını (Bagatur Tudun) aralarındaki antlaşma şartlarına uymamakla suçladı⁵⁵ ve onu cezalandırmak istedi. Taşkent'e ulaştınca kral ona teslim oldu; fakat emân verilmesine rağmen vali onu esir aldı; hazinelerine el koydu ve onu Çin kralına gönderdi. Burada da idam edildi.⁵⁶ Babasının başına gelenleri kabullenemeyen Taşkent melikinın oğlu intikam almak için komşu devlet ve topluluklardan yardım istedi. Araplar ve Karluklar başta olmak üzere komşuları da talebine olumlu cevap verdiler. Müttefikler Kuça, Karaşar, Hoten ve Kâşgar şehirlerini ele geçirmek üzere anlaştılar. Durumu öğrenen Kao Sien-Chih içinde Türklerin de bulunduğu 20.000, 30.000 veya 70.000 kişilik büyük bir ordu ile Ziyâd b. Sâlih komutasındaki Araplarla savaşmak için harekete

⁵⁵ Bu seferin sebebi, her bakımdan zengin ve bir ticaret merkezi olan Taşkent vali Kao Sien-Chih'e cazip geldiği ve bu zenginliğe sahip olmak için teşebbüs ettiği şahsi ihtirası olarak da kaydedilmektedir. bk. Mustafa Koç, *Edouard Chavannes'in "Documents Sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux" (Batı Tu-kiö'leri (Türkler) Hakkında Belgeler) Adlı Eserinin Tercüme ve Kitiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 297; Liu En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme" (VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970), 1/414.

⁵⁶ Kao Sien-Chih'in Taşkent'te iken kralı idam ettiği de belirtilir. bk. Rene Grousset, *The Empire of The Steppes a History of Central Asia*, çev. Naomi Walford (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1970), 119.

geçti. Talas/Tarâz ırmağının yakınlarında Atlah'ta karşılaşan iki ordunun harbi beş gün sürdü. Karluklar'ın ihaneti yüzünden önden ve arkadan iki ateş arasında kalan Çin ordusu, askerinin çoğunu kaybetti. Kao Sien-Chih birkaç bin askerle savaş meydanından güçlükle kurtulabildi.⁵⁷

İslâm tarihi kaynaklarının genel itibariyle Çince kaynaklarına örtüşmekle beraber özellikle Çin ordusunun sayısı ve savaşın süresi noktalarında birbirinden ayrılmakta, savaşın sebebi noktasında İslâm kaynakları daha yüzeysel hususlara işaret ederken Çin kaynakları daha detaylı bilgi vermektedir. Özellikle Fesevî'nin rivayeti bağlamında Abbâsî ordusunun savaş düzeni Çin kaynaklarına nazaran daha detaylı olduğu görülmektedir. Ayrıca Karluklar'ın Çin tarafında bulunmasına dair bazı eleştiriler bulunmaktadır. Bu bağlamda Çin'e karşı bir ittifak faaliyetlerine girişenin ve Arapları Çinlilere karşı tahrik edenin de Karluklar'ın olması hasebiyle Karluklar'ın Çinlilere ihanetinin söz konusu olamayacağı belirtilmektedir.⁵⁸ Diğer taraftan Fesevî'nin rivayetinde Ziyâd'ın kurduğu savaş düzeni içerisinde ordudan ayrı gizli bir birlikten söz edilmekte ve aslında onun savaş düzenine vurgu yapılmaktadır. Buradan hareketle bu birliğin Karluklar olabileceği ileri sürülerek İslâm kaynakları ile Çin kaynaklarının verdikleri bilgiler cem edilebilir.⁵⁹

1.2.5. Ebû Müslim el-Horasânî'ye İsyanı ve Öldürülmesi

Ebû Müslim'in önde gelen komutanlarından olan Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî Mâverâünnehir'de isyan etti. Ziyâd Ebû Müslim'i kötölemekteydi. Kendilerinin Ebû Müslim'e adaleti yerine getirme ve sünnetleri ihya etme üzerine itaat ettiklerini, Ebû Müslim'in ise zorbaların yolundan giden bir zalim olduğunu

⁵⁷ Koç, *Documents Sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, 149-150, 297-298; Grousset, *The Empire of The Steppes a History of Central Asia*, 119-120; En-Lin, "Talas". Ayrıca bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3/54-56; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010); Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, (2002), 239-262; Apak, *Abbasiler*, 53-59. Çin kaynaklarında Talas Savaşı'na dair bilgiler ve bunların değerlendirilmesi için bk. Öztürk, *Talas Savaşı*, 98-147.

⁵⁸ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3/56; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 247.

⁵⁹ Barry Hoberman Talas Savaşı ile ilgili yazısında savaşın Abbâsiler tarafından kazanılması hususunda benzer bir yorum yapmaktadır. Çin kaynaklarındaki Karluklar'ın ihaneti iddiası ile Zehebî'nin Ziyâd'ın stratejik zekâsı vesilesiyle savaşın kazanıldığı kaydının, Ziyâd'ın Karluklar ile savaştan önce anlaşıp böyle bir planı uygulamış olabileceği şeklinde cem edilebileceğini ifade etmektedir. bk. Hoberman, "The Battle of Talas".

ve Horasan ahalisinin kalplerini bozduğunu ifade etmekteydi. Burada karargâhını kurdu. Bunun üzerine Ebû Müslim onunla karşılaşmaya hazır olarak Merv'den ayrıldı. Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim Nasr b. Râşid'i Tirmiz'e gönderdi. Ziyâd b. Sâlih'in kaleye ve gemilere adam gönderip bunları almasından korkarak şehirde konaklamasını emretti. Nasr denileni yaptı. Orada günlerce kaldı. Tâlekân ahalisinden bazı Râvendîler Ebû İshâk isimli bir adamla Nasr'a isyan edip onu öldürdüler. Bu haber Ebû Dâvûd'a ulaştığında, Nasr'ın katillerinin izini sürmesi için İsâ b. Mâhân'ı gönderdi. İsâ b. Mâhân katilleri bulup öldürdü.

Ebû Müslim hızlı bir şekilde hareket ederek Âmül'e geldi. Beraberinde Sibâ' b. Nu'mân el-Ezdî vardı. Sibâ' halife Seffâh tarafından gelen emri Ziyâd'a bildiren kişiydi (elçi). Bu emre göre Horasan valiliği karşılığında Ziyâd fırsat bulduğunda Ebû Müslim'e saldırıp öldürecekti.⁶⁰ Bu durum Ebû Müslim'e haber verilince, o Sibâ''ı Âmül valisi Hasan b. Cüneyd'e teslim edip onu yanında hapsedmesini emretti. Sonrasında Ebû Müslim Buhara'ya geçti. Burada konakladığında yanına Ziyâd'ı terk eden komutanlardan Ebû Şâkir ve Ebû Sa'd eş-Şeravî geldi. Ebû Müslim onlara Ziyâd'ın durumunu ve onu isyan edecek hale getiren kişiyi sordu. Onlar Ziyâd'ı bu hale getirenin Sibâ' olduğunu söylediler. Bunun üzerine Âmül valisine Sibâ'a 100 sopa vurmasını ve sonrasında boynunu vurmasını emreden bir mektup yazdı. Vali de emredileni yaptı. Ziyâd'ı terk eden komutanlar Ebû Müslim'e katılınca Ziyâd Bâkes (Berkes) dihkânına sığındı. Dihkân da ona suikast düzenleyerek öldürttü. Kafasını Ebû Müslim'e getirdi. O da Seffâh'a gönderdi.⁶¹ Ebû Müslim henüz yanına gelmemiş olan Ebû Dâvûd'a Ziyâd'ın öldürüldüğünü haber verdi.⁶² Ziyâd'a gönderilen mektupla ilgili Makdisî'nin farklı bir iddiası bulunmaktadır. Ona göre Ebû Müslim Talas Savaşı'ndan bir süre sonra Çin ile savaşmaya niyetlenip hazırlık yaptı. Fakat Ziyâd'ın Horasan valiliğinin kendisine verildiğine

⁶⁰ Hüseyin Atvân bu planın ardında Mansûr'un olduğunu, bu konuda Halife Seffâh'ı yönlendirdiğini düşünmektedir. bk. Hüseyin Atvân, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye târîh ve tasavvur* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1415), 388.

⁶¹ bk. Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/75.

⁶² Taberî, *Târîh*, 7/466; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, ed. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 6/60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 5/45; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/225-226. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîh*, 3/597.

dair Halife Seffâh'ın mektubunu yayıp isyan etmesi onu meşgul etti. Makdisî bu mektubun Seffâh'tan gelmediğini; yani uydurulduğunu kaydetmektedir. Fakat Ziyâd'ın dönemin en güçlü isimlerinden birine karşı aslı olmayan bir mektupla isyanını gerekçelendirmesi mantıklı görünmemektedir.⁶³

Belâzürî'nin rivayetinde Ziyâd'ın öldürülmesinden sonra halife Seffâh'ın Ebû Müslim'e gönderdiği bir mektupta Ziyâd ve taraftarlarına lanet ettiği, Ebû Müslim'in onu öldürmesini doğru bulduğu yer almaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla yukarıda Taberî'nin yön verdiği metinde yer alan Ziyâd'ın Seffâh tarafından isyana teşvik edildiği hususu tartışılabilir. Bununla beraber müteahhir kaynakların genel itibariyle Taberî'nin rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁵ Buradan hareketle Seffâh'ın kardeşi Mansûr'dan önce Ebû Müslim'i fiili ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiği; ama başarısız olduğu söylenebilir.⁶⁶ Velhasıl Seffâh'ın zamanlamasını doğru bulmadığından dolayı Ebû Müslim'i öldürmeye yanaşmadığı görüşü⁶⁷ bu bağlamda tekrar değerlendirilmelidir.

Fesevî Ziyâd'ın Ebû Müslim'e karşı isyanına dair genel anlatımdan farklı bir kayda yer vermektedir. Buna göre Ebû Müslim'e isyan eden Ziyâd b. Sâlih el-Huzâi Sibâ b. Nu'mân ve Muhammed b. Zür'a'ya Ebû Müslim'e itaat etmemeleri tavsiye eden bir mektup yolladı. Onlar gelen bu teklifi kabul etmeyip durumu Ebû Müslim'e haber verdiler. Fesevî devamında Ebû Müslim'in Ziyâd'ı öldürdüğünü kaydeder.⁶⁸ Benzer bir şekilde Belâzürî de Ebû Müslim'in Ziyâd'ı yanına çağırarak öldürdüğünü nakletmektedir.⁶⁹ Yukarıda anlatılan genel kanaate göre ise Ziyâd'ı Ebû Müslim değil sığındığı dihkân öldürmüştür. Bu farklılığın yanında Fesevî'nin metninde Sibâ b. Nu'mân'ın Ebû

⁶³ Bu iddiaya yöneltilen bir eleştiri için örneğin bk. Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 191.

⁶⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 4/169.

⁶⁵ Meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/45; Zehebî, *A'lâm (Risâle)*, 6/60; Zehebî, *Târîh*, 3/597; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/226.

⁶⁶ Ayrıca bk. Fârûk Ömer Fevzî, *el-Abbâsiyyûn*, 83.

⁶⁷ Meselâ bk. Taberî, *Târîh*, 7/468-469; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/332-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/48-49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/62-63; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler (750-1258)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 52; Apak, *Abbasiler*, 68.

⁶⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/115.

⁶⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/169.

Müslim'e sadık olduğuna vurgu yapılması⁷⁰ dikkat çekmektedir. Rivayetlerden hareketle son olarak Ziyâd'ın devlet içindeki büyük çekişmenin bir kurbanı olduğu ve arkadaşı İsa b. Mâhân'ın sözlerine⁷¹ yansdığı üzere haksız yere öldürüldüğü ileri sürülebilir.⁷²

2. el-Huzâî ve el-Hârisî Nisbeleri Bağlamında Ziyâd b. Sâlih

İslâm tarihi kaynaklarında Emevîler'in yıkılışı ve Abbâsîlerin kuruluşu sürecinde Ziyâd b. Sâlih isimli muasır iki kişiden bahsedilir. Birisi yukarıda bahsedilen Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'dir. Bu Ziyâd anlatıldığı üzere kuruluşu aşamasındayken Abbâsî ihtilali hareketine katılmış; dâilîk hatta nakîblik yapmıştır. Devlet kurulunca da Ebû Müslim'e bağlı olarak Mâverâünnehir'de önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Diğer Ziyâd b. Sâlih ise el-Hârisî nisbesiyle anılan bir Emevî valisidir. Bosworth da yazdığı "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î" maddesinin en altında Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî ile Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin farklı kişiler olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷³

Modern dönemde yapılan bazı çalışmalar ve yazılarda el-Hârisî ile el-Huzâî'nin farklı kişiler olduğu vakıasına dikkat edilmeden bu kişilere ait olmayan birçok bilgi kendilerine isnat edilmektedir. Bunda birçok sebebin etkili olduğu düşünülmektedir. el-Hârisî'nin Emevîler'in son Irak genel valisi İbn Hübeyre'nin Kûfe valiliğini yapması itibarıyla el-Huzâî ile aynı zaman diliminde yaşamış olması bunlardan biridir. Kaynaklarda Ziyâd b. Sâlih ifadesinin bazen yalın halde; yani el-Hârisî ve el-Huzâî nisbelerinden biri olmadan kullanılması⁷⁴ da sebep olarak zikredilebilir. Aşağıda geleceği üzere Vâsıt kuşatmasında İbn Hübeyre'nin yanında bulunan el-Hârisî'nin Abbâsîler tarafından affedilmesi ve birinci Abbâsî halifesi Seffâh'ın annesinin kabilesinden olmasının da bunda etkili olduğu söylenebilir.

Burada öncelikle konunun anlaşılmasına katkı sağlaması amacıyla Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin hayatı hakkında kaynaklardaki bilgiler ana hatlarıyla

⁷⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/115.

⁷¹ Bu sözler için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 4/169.

⁷² Ayrıca bk. Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 191, 238.

⁷³ Bosworth, "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î", 11/522.

⁷⁴ Meselâ bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/452; İbn Ebû Tâhir, *Kitâbü Bağdâd*, 12; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tavâl*, 367; Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fihî ahhâril-Abbâs ve veledihî*, 202, 268.

kısaca verilmektedir. Ardından modern dönemde yapılan çalışmalardan örnekler verilerek yapılan hatalara dikkat çekilmektedir.

2.1. Kaynaklara Göre el-Hârisî Nisbesiyle Ziyâd b. Sâlih

2.1.1. Nesebi ve Lakabı

İbnü'l-Kelbî Ziyâd b. Sâlih'in nesebini Mezhic'in alt kollarını sayarken Benû Ka'b b. Hâris b. Ka'b alt başlığını atmış ve orada Ziyâd'dan önce dedesinin nesebini Esved b. Ziyâd b. 'Abbâd b. Seleme b. Hâris b. Mâlik b. Reb'â olarak vermiştir. Esved'in Kâdisiy'e katıldığını belirttikten sonra Ziyâd b. Sâlih b. Esved'in Esved'in soyundan geldiğini kaydetmektedir. Ardından Ziyâd'ın Ebü'l-Abbâs'ın Kûfe Şurtalığını yaptığını ve Kûfeliler'in ona "Ebü's-Savâ'ik" lakabını verdiğini zikretmektedir.⁷⁵ Bununla beraber Belâzürî Ziyâd b. Sâlih'in Emevîler'in Irak valisi İbn Hübeyre tarafından Kûfe âmili/valisi yapıldığını ve Ziyâd'a "Ebü's-savâ'ik" denildiğini kaydetmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla İbnü'l-Kelbî ile Belâzürî'nin bahsettiği kişinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat İbnü'l-Kelbî'nin Ziyâd'ın Ebü'l-Abbâs döneminde Kûfe şurtalığı yaptığı kaydının, el-Hârisî hakkında diğer kaynakların verdiği bilgiler de dikkate alınarak hatalı olduğu söylenebilir.

Ahbâru'd-devletî'l-Abbâsiyye'de Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin İbn Hübeyre'nin Kûfe şurtası olarak kaydedilmesi⁷⁷ İbnü'l-Kelbî'nin naklini desteklediği öne sürülebilir. Fakat burada Emevîler'in şurtası olduğu kaydı, söz konusu iddianın bu kayıtle teyit edilemeyeceğini göstermektedir. Bununla birlikte Vâsıt kuşatmasında Ebü'l-Abbâs veya Mansûr tarafından İbn Hübeyre'nin yanından çeşitli vaatlerle ayrılması sağlanan Ziyâd'ı ödüllendirmek veya yanına çekmek vb. gayelerle böyle bir görev verildiği söylenebilir. Bu bağlamda Ziyâd b. Sâlih'in Vâsıt'tan beraber ayrıldığı Seffâh'ın öz dayısı Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'ye⁷⁸ Mekke, Medine, Tâif ve Yemâme valiliğinin verildiği⁷⁹

⁷⁵ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr İbnü'l-Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebir*, thk. Nâcî Hasan (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb - Mektebetü'n-Nehzati'l-'Arabiyye, 1408), 1/285.

⁷⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 4/138.

⁷⁷ Meçhul, *Ahbârü'd-devletî'l-'Abbâsiyye ve fihî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*, 368.

⁷⁸ bk. Belâzürî, *Ensâb*, 4/199.

⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 412; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/120; Taberî, *Târîh*, 7/459, 465.

bilgisi hatırlanabilir. Fakat kaynaklarda el-Hârisî'nin İbn Hübeyre'nin yanından ayrılıp Mansûr'un yanına geldikten sonraki yaşamı ile ilgili herhangi bir kayıt belirlenememiştir.

2.1.2. Kûfe Valiliği

Kaynaklarda 128/745 yılında Mervân b. Muhammed'in Irak genel valisi olarak atadığı İbn Hübeyre'nin⁸⁰ Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'yi Kûfe valisi olarak görevlendirdiği belirtilmektedir. el-Hârisî'nin valiliği Abbâsî ihtilal hareketi Kûfe'ye girinceye kadar devam etti. Kahtabe b. Şebîb Kûfe'ye yöneldiğinde Ebû Seleme el-Hallâl'a Fırat'ı geçtiğini haber veren bir mektup yazdı. Ebû Seleme de daha önce halife Mervân'dan kaçıp Amr b. Âmir el-Becelî'nin evinde kalan⁸¹ Muhammed b. Hâlid el-Kasrî'ye durumu bildiren bir elçiyle artık beklediği zamanın geldiğini söyleyerek taraftarlarıyla harekete geçmesini istedi. Hazırlıklarını tamamlayan Muhammed b. Hâlid şehirdeki hâkimiyeti ele geçirdi. Seffâh liderliğindeki Benî Hâşim'i şehre davet etti. Bunun üzerine İbn Hübeyre'nin gönderdiği destek kuvvetle de hareketi bastıramayan vali Ziyâd b. Sâlih, şurta Abdurrahman b. Beşîr el-İclî ve diğer Şam ahalisi ile beraber Kûfe'den ayrıldılar.⁸² Vâsıt'ta bulunan İbn Hübeyre'nin yanına geldiler.⁸³

2.1.3. Vâsıt Kuşatmasındaki Konumu

Abbâsîlerin kuşatması sırasında Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın Vâsıt'ta İbn Hübeyre'nin yanında bulunan Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî, Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî ve beraberindeki Yemenliler'le mektuplaştıkları kaydedilmektedir. Seffâh bu mektuplardan birinde Ziyâd b. Hârisî'le aralarındaki akrabalık bağına⁸⁴ vurgu yaparak İbn Hübeyre'nin yanından ayrılmasına teşvik etmekte-

⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 382.

⁸¹ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 351.

⁸² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 406; Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve filhî ahbâril-Abbâs ve veledihî*, 367-368; Taberî, *Târîh*, 7/417.

⁸³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 367; Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve filhî ahbâril-Abbâs ve veledihî*, 368.

⁸⁴ Ebü'l-Abbâs'ın annesi Rayta bint Ubeydullah b. Abdullah el-Hârisî, Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî ile aynı kabiledendir. Buna binaen Seffâh mektubunda Ziyâd'ın kendisinin dayısı konumunda olmasına atf yaparak ona göre iyi muamelede bulunacağına işaret etmektedir. bk. Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 371.

dir.⁸⁵ Belâzürî'nin nakline göre Ziyâd'ın Vâsıt'tan ayrılışıyla beraber İbn Hübeyre'nin gücü azalmış ve çok geçmeden Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan emân dilemiştir.⁸⁶ Taberî'nin rivayetinde Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî ve Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'nin Vâsıt'tan ayrılırken İbn Hübeyre'ye Seffâh ile aralarında sulh temin edeceklerine dair söz verdikleri; fakat bunu yapmadıkları zikredilmektedir.⁸⁷

Konu hakkında detaylı bilgi veren Dîneverî mektup yazanın Seffâh değil de Vâsıt kuşatmasının komutanı kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr olduğunu, mektupların İbn Hübeyre'nin komutanlarına, Arapların önde gelenlerine gönderildiğini, burada onlara vaatlerde bulunulduğunu kaydetmektedir. Ona göre mektuba ilk cevap veren Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'dir. Ziyâd, İbn Hübeyre'nin en yakın adamıydı. İbn Hübeyre Vâsıt'ın gece emniyeti görevini Ziyâd'a vermiş; kapıların anahtarlarını ona teslim etmişti. Ebû Ca'fer'le mektuplaşmadan sonra İbn Hübeyre'ye saygı duymasına rağmen artık Emevîler'in sona erdiği kanaatine vararak kendisine çok güvenen İbn Hübeyre'ye haber vermeden şehri terk etti. Ertesi gün bundan haberi olan İbn Hübeyre'nin buna çok üzüldüğü zikredilmektedir.⁸⁸

Kaynaklarda Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin hayatı ile ilgili tespit edilebilen son olay İbn Hübeyre'nin yanından ayrılışıdır. Bu tarihten sonraki olaylarda Ziyâd b. Sâlih olarak anılan kişi el-Huzâî'dir.

2.2. el-Huzâî ve el-Hârisî'ye Nispet Edilen Hatalı Bilgiler

2.2.1. el-Huzâî'ye Nispet Edilen Hatalı Bilgiler

Barry Hoberman "The Battle of Talas" adlı yazısında Talas Savaşı komutanı Ziyâd b. Sâlih'in Emevîler'in Kûfe valisi olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Hâlbuki araştırmada görüldüğü üzere Emevîler'in Kûfe valiliğini yapan Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'dir. Dolayısıyla bu bilginin Talas Savaşı komutanı Ziyâd b.

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, 7/454.

⁸⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 4/146-147.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 7/454.

⁸⁸ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâil*, 371-373.

⁸⁹ Hoberman, "The Battle of Talas".

Sâlih el-Huzâî'ye yanlılıkla veya böyle bir kanaatte olduğuna binaen nispet edildiği görülmektedir.

el-Huzâî'ye yanlılıkla nispet edilen başka bir örnek tespit edilememiştir. Çoğunlukla el-Huzâî'ye ait bilgilerin el-Hârisî'ye isnadı söz konusudur.

2.2.2. *el-Hârisî'ye Nispet Edilen Hatalı Bilgiler*

Modern dönemin önemli ilim adamlarından Ziriklî'nin *el-A'lâm'*ında verdiği bilgiler yukarıda bahsedilen duruma örnek olarak verilebilir. Ziriklî Ziyâd el-Hârisî başlığını atmış; vefat tarihini 135/752 olarak zikretmiştir. Burada verdiği bilgilere göre Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî Emevîler'in emirlerinden ve kahraman komutanlarından. Abbâsî ihtilali sırasında Kûfe valisi idi. İhtilal hareketi güçlenince Ziyâd adamlarıyla beraber 132 yılında Şam'a gitti. Abbâsîler iktidarı kesinleşinceye kadar orada kaldı. Mâverâünnehir'de Abbâsîlere isyan etti. Burada kendisine birçok Emevî taraftarı katıldı. Bunun üzerine Ebû Müslim el-Horasânî onun üzerine yürüdü. Çok geçmeden etrafındaki birçok komutan onu terk etti. Neticede etrafında çok az sayıda kişi kaldı. Bunun üzerine dihkâna sığındı. Fakat dihkân onu öldürüp başını Ebû Müslim'e getirdi.⁹⁰ Ziriklî'nin metnine dikkatli bakıldığında onun el-Huzâî'nin vefat tarihini, Mâverâünnehir'de Ebû Müslim'e isyanını el-Hârisî'ye nispet ettiği görülmektedir.

Kûfe'nin valileri üzerine *Umerâü'l-Kûfe ve hukkâmühâ* adında müstakil bir eser yazan Muhammed Ali Âl-i Halîfe bu eserinde Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî adında bir başlık açmıştır.⁹¹ Burada el-Huzâî'nin Şerîk b. Şeyh el-Mehrî isyanını bastırması, Soğd ve Buhara valiliği ile Ebû Müslim'e isyanı ve öldürülmesi olaylarını el-Hârisî'ye nispet ettiği⁹² görülmektedir.

⁹⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/54-55.

⁹¹ Muhammed Ali Âl-i Halîfe, *Umerâü'l-Kûfe ve hukkâmühâ*, 456-458.

⁹² Muhammed Ali Âl-i Halîfe, *Umerâü'l-Kûfe ve hukkâmühâ*, 457-458. Ayrıca yazar bu başlıkta Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî ile alakalı aktarılan uzun bir rivayeti Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'ye nispet etmektedir. bk. Muhammed Ali Âl-i Halîfe, *Umerâü'l-Kûfe ve hukkâmühâ*, 457-458. Rivayetin tamamı için meselâ bk. Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-'Amrî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1415), 19/157-159.

Bazı internet sitelerinde Talas Savaşı'nın komutanın Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî değil de Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî olarak kaydedilmektedir.⁹³ Benzer bir şekilde bazı yazılarda bu karışıklığın daha da arttığı gözlenmektedir. Örneğin ar.wikipedia.org adresli sitede Huzâî'nin Talas Savaşı komutanlığı dâhil Şerîk el-Mehrî isyanını bastırması, Abbâsîlerin mevâlisi olması ve Ebû Müslim'e isyan etmesi gibi olayların da Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'ye isnat edildiği⁹⁴ görülmektedir.

Sonuç

Yapılan çalışma sonucunda, Abbâsîlerin kuruluş süreci ve ilk iktidar yıllarının önemli simalarından biri olan Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'nin hayatı hakkında kaynaklardaki bilgilerin belli noktalarda sınırlı olduğu görülmektedir. Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'nin babası ve kabilesinin adı dışında ailesi, çocukluğu ve yetiştiği ortama dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Hayatına dair bilgilerin büyük çoğunluğu Abbâsî ihtilali ve devleti ile alakalı olarak aktarılanlardır. Dolayısıyla tanınırlığını Abbâsîler ile olan ilişkisinin tayin ettiği söylenebilir.

Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'nin Abbâsî ihtilal hareketine ilk zamanlarında katılıp nakîblik ve dâîlik gibi önemli konumlara ulaşmasının, ihtilalin başarıya ulaşmasıyla Abbâsî devletinde önemli bir vali ve komutan olmasının önünü açtığı anlaşılmaktadır.

Modern dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmına göre Talas Savaşı'ndan bahseden ilk İslâm tarihçisi İbn Tayfûr'dur. Fakat bu çalışmada savaştan bahseden ilk tarihçinin İbn Tayfûr değil de Fesevî olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Fesevî'nin Türklerin savaşa Çin tarafında katıldığını kaydetmesiyle Talas'la ilgili bilgi veren İslâm tarihi kaynaklarında Türklerden bahsedilmediği iddiası da önemini yitirmektedir. Fesevî'nin Ziyâd'ın savaş düzenine dair verdiği önemli kayıtlar, aslında galibiyetin Ziyâd'ın askerî stratejisiyle açıklanabileceğini de akla getirmektedir. Bu bağlamda zaferi sadece Karluklar'ın arkadan harekete geçmesiyle açıklamanın yeniden gözden geçirilmesi düşünülmektedir.

⁹³ Muhammed b. Cemâa, "رحلة القرآن العظيم (7)"; Yesrî Abdülhamîd es-Sa'dâvî, "كيف كان العرب يصنعون الكتب قبل الطباعة؟".

⁹⁴ "زياد بن صالح الحارثي".

Seffâh'ın Ebû Müslim'i ortadan kaldırması yönünde kardeşi Mansûr'un tekliflerini reddettiği, dolayısıyla bundan kaçındığı yönünde bir kanaat vardır. Fakat kaynaklarda bunun aksine Seffâh'ın, Ebû Müslim'i ortadan kaldırması için Ziyâd b. Sâlih'i teşvik ettiği, Ziyâd'ın bu sebeple Ebû Müslim'e isyan ettiği aktarılmaktadır. Neticede Ziyâd b. Sâlih'in Abbâsî hanedanı ile Ebû Müslim el-Horasânî arasındaki çekişmenin kurbanı olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî ile Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin ayrı şahıslar olmasına rağmen bazı çalışmalarda özellikle el-Huzâî'nin bilgileri el-Hârisî'ye isnad edilmektedir. Bunda birçok nedenin bulunduğu ileri sürülebilir. Kaynaklardaki bilgilerin bağlamlarıyla beraber dikkatlice incelenmemesi ve dolayısıyla yine bu eserlerde Ziyâd b. Sâlih ibaresinin bazı yerlerde el-Huzâî ve el-Hârisî nisbesi olmadan geçmesinin, bu iki kişinin aynı şahıs olduğu izlenimi vermesinde önemli bir sebep olduğu söylenebilir. Bu iki şahsın aynı zaman diliminde yaşamış olması ve Emevîler'in Kûfe valisi olan el-Hârisî'nin Abbâsîlerin affına mazhar olması ve aynı zamanda Seffâh'ın anne tarafından akrabası olması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Tüm bunlarla beraber el-Huzâî ile el-Hârisî'nin aynı kişi olduğu farz edilse, Ziyâd b. Sâlih el-Hârisî'nin Emevî hanedanına son ana kadar sadık kalan İbn Hübeyre'ye samimi bir şekilde bağlılığı Abbâsî dâilîği ile bağdaşmamaktadır. Ayrıca İslâm tarihi kaynaklarında Ziyâd b. Sâlih için kullanılan el-Hârisî ve el-Huzâî nisbelerinin yan yana bulunmaması, aksine nisbelerin dikkatli kullanılması da buna teyit etmektedir.

Kaynakça

- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) (Abbasiler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 12. Basım, 2021.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- Bıyıklı, Murat. *Abbâsî İhtilalinin Mimarları*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Ziyâd b. Şâlih al-Khuzâ'î". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 11/522. Leiden: E. J. Brill, 2002.

- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler (750-1258)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Burkhanadin, Abdilkhakim. "The Battle of Atlah And Its Importance in The History of Middle Sırdarya Basin". *Journal of Philosophy, Culture and Political Science* 65 (2018), 118-128.
- Ceylan, İbrahim. *Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve Dönemi (132-136/750-754)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Crone, Patricia. *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*. Newyork: Cambridge University Press, 2012.
- Dalkılıç, Mehmet. *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (m.705-796)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-. *el-Ahbâru't-tvâil*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabî, 1960.
- Eberhard, Wolfram. *A History of China*. Welwyn Garden City: The Alcuin Press, 2. Basım, 1952.
- En-Lin, Liu. "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme". 1/414-420. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.
- Eskin, Ümit. *Abbâsîler Döneminde Valilik (132-232/750-847)*. İstanbul: Siyer Akademi, 2022.
- Fârûk Ömer Fevzî. *el-Abbâsiyyûne'l-evâil*. Beyrut: Dâru'l-İrşâd, 1390.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ' 'Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401.
- Grousset, Rene. *The Empire of The Steppes a History of Central Asia*. çev. Naomi Walford. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1970.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. Dâru'l-Fıkr, 1414.

- Hoberman, Barry. "The Battle of Talas". *Aramco World Arab and Islamic Cultures and Connection*. Erişim 14 Kasım 2024. <https://archive.aramcoworld.com/issue/198205/the.battle.of.talas.htm>
- Hüseyin Atvân. *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye târîh ve tasavvur*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 2. Basım, 1415.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-'Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415.
- İbn Ebû Tâhir, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî. *Kitâbü Bağdâd*. thk. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî - İzzet el-Attâr el-Hüseyinî. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1423.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye (el-Mektebetü'ş-şâmile)*. thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebi. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1408.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-'Âmme lî'l-Küttâb, 2. Basım, 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran, 2. Basım, 2000.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1417.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr. *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr*. thk. Nâcî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb - Mek-tebetü'n-Nehzatî'l-'Arabiyye, 1408.
- Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim el-Horasânî*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabî'l-kadîme ve'l-ḥadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 7. Basım, 1414.
- Keleş, Bahattin. "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi". *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 115/225 (2016), 83-96.
- Koç, Mustafa. *Edouard Chavannes'in "Documents Sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux" (Batı Tu-kiö'leri (Türkler) Hakkında Belgeler) Adlı Eserinin Tercüme ve Kiriği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's- Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Meçhul. *Ahbârü'd-devleti'l-'Abbâsiyye ve fihî ahbâril-'Abbâs ve veledihî*. thk. Abdülazîz ed-Dûrî - Abdülcebbar el-Muttalibî. Beyrut: Dâru't-Talî'a, ts.
- Muhammed Ali Âl-i Halife. *Umerâü'l-Kûfe ve hukukâmühâ*. thk. Yâsîn Salavâtî. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1425.
- Muhammed b. Cemâa. "رحلة القرآن العظيم (7)". Erişim 09 Kasım 2024. <https://mtafsir.net/threads/%D8%B1%D8%AD%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B8%D9%8A%D9%85->

%D8%B3%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%A9-
%D8%AD%D9%84%D9%82%D8%A7%D8%AA-
%D8%B9%D9%84%D9%89-%D9%82%D9%86%D8%A7%D8%A9-
%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AC%D8%AF-
%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%AB%D8%A7%D8%A6%D9%82%D9%8
A%D8%A9.11895/

Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh en-. *Târîhu Buḥârâ*. çev. Emîn Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, 1965.

Özaydın, Abdülkerim. "Türklerin İslâmiyeti Kabulü". *Türkler*, 239-262.

Özbayraktar, Aykut. *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Öztürk, Nuray Pamuk. *Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı: Savaşın Çıkış Nedenleri ve Sonuçları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Öztürk, Nuray Pamuk. "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme". *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyancılar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*. 6/307-326. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-. *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk ve silatü tarihi't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1387.

Taşagül, Ahmet. "Talas Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/501. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yazıcı, Nesimi. *İlk-Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 25. Basım, 2024.

Yesrî Abdülhamîd es-Sa'dâvî. "Keyfe kâne el-'Arab yaşna'una el-kütub kabla at-ṭibâ'a?". Erişim 09 Kasım 2024. <https://raseef22.net/article/85608->

%D9%83%D9%8A%D9%81-%D9%83%D8%A7%D9%86-
%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8-
%D9%8A%D8%B5%D9%86%D8%B9%D9%88%D9%86-
%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%AA%D8%A8-
%D9%82%D8%A8%D9%84-
%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A8%D8%A7%D8%B9%D8%A9

Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. ed. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Military Wiki. "Battle of Talas". Erişim 14 Kasım 2024. https://military-history.fandom.com/wiki/Battle_of_Talas#cite_note-4

Wikipediya al-Mawsu'a al-Hurra. "Ziyad bin Salih al-Harithi" [ويكيبيديا الموسوعة الحرة]. Erişim 14 Kasım 2024. https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%B2%D9%8A%D8%A7%D8%AF_%D8%A8%D9%86_%D8%B5%D8%A7%D9%84%D8%AD_%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D8%B1%D8%AB%D9%8A